

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 343.3/7:316.774(497.1)
ПНР

МИЛОШ ВОЈНОВИЋ

Нови Сад

ОДЈЕЦИ ОБНОВЕ СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА 1953. ГОДИНЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ШТАМПИ

Сажетак: Тема овог рада је писање југословенске штампе о обнови Солунског процеса 1953. Анализирана је југословенска штампа у периоду од априла до августа 1953 и садржај који се односио на Солунски процес, његову обнову и актере. Значај ове анализе је коришћење оригиналне историјске грађе, дневних новина из 1953. Осим тога у анализу су уврштени извори који нису до сада анализирани, као што је Дневник.

Истраживање је показало пристрасност штампе и њену улогу у креирању мишљења јавности о политичкој и друштвеној позадини процеса 1917, као и дискредитовању династије Карађорђевић и политике Краљевине Југославије. Писање штампе је значајно не само због осликавања друштвеног контекста у који је обнова постављена већ и као извор о самој обнови процеса и овај рад истиче значај употребе штампе као извора у историографским истраживањима.

Кључне речи: Обнова Солунског процеса, штампа, Апис, Црна Рука

Ревизија Солунског процеса је покренута од стране комунистичког режима и као и сам процес била исполитизована. Обновљени кривични поступак трајао је од 2. јуна до 13. јуна, 1953. а пресуда је донета 16. јуна, 1953. у Београду. Иако је пресуда донета и пре завршетка обновљеног суђења, значај и оправданост

ревизије тиме нису умањени. Током ревизије суд је највише инсистирао на лажним сведочењима и доказивању исценираности, односно непостојању атентата за који су оптужени осуђени. Околности и догађаји који су довели до суђења у Солуну 1917. важни су за разумевање касније аргументације током обнове, која је од стране штампе коришћења за приказивање истине о овом суђењу и формирања става јавности.

Значај и специфичност овог рада је управо у начину на који је штампана грађа из 1953. анализирана и приказана. Колико ми је познато није рађена ни једна систематична студија на овај начин, која би обухватала писање дневне штампе и у којој је иста искоришћена не само да ослика тадашње друштвене и политичке прилике, већ и обнову Солунског процеса. У монографији Дејвида Мекенезија *Обнова Солунског процеса* наведени су фрагменти из тадашње штампе, али акценат студије није на дневној штампи, и она је коришћена као допунска грађа. Самим тим штампа није била предмет рада па није упоредно анализирана, нити је рађена анализа садржаја. Овом монографијом нису обухваћени дневни листови коју су анализирани у овом раду – првенствено *Дневник*. Писање штампе је такође једини извор о току обнове процеса, с обзиром на то да оригиналне стенограмске белешке нису сачуване. У овом раду је писање штампе у средишту истраживања, док су у неким другим студијама на ову тему коришћени изводи из штампе, али више у илустративне сврхе, као споредни извори. Осим тога ни у једном раду до сада, када је у питању обнова Солунског процеса није анализиран нити је наведен дневни лист новосадски *Дневник*, нити је писање штампе било компаративно обрађено. Због систематичности, начина на који је обрађена и обима коришћене грађе овај рад представља допринос историографији када је у питању обнова Солунског процеса. И поред настојања да радом буду обухваћени сви водећи дневни листови из тадашње Југославије, ово није било у потпуности могуће реализовати, јер је загребачки *Вјесник* из 1953. недоступан у каталогу Библиотеке Матице Српске. Имајући у виду да је приказано 5 листова, сматрам да недостатак *Вјесника* не утиче битно на значај и релевантност приказаних података, а тиме што је у рад уврштен новосадски *Дневник*, проширен је корпус до сада коришћене периодике.

Из одјека обнове процеса у штампи могуће је закључивати о неколико ствари: о самом току обнове и обновљеног суђења, о значају који је придат овом догађају, о ставу који је требало да у јавном мњењу превлада о актерима тих догађаја али и о генералном стању у јавности тих година. Обнова солунског процеса представљала је значајно друштвено и политичко питање. Ово је видљиво из писања штампе из 1953 године која је велику пажњу посветила овој теми (по заступљености је одмах после доношења Уставног закона и IV Конгреса Народног фронта), са веома јасним и израженим ставовима и позиционирањем Обнове као питања од великог државног значаја. Значај који се придавао обнови очит је у чињеници да је већина текстова штампана на читавој страни или половини стране.

У штампи је обнова процеса третирана на два начина: као питање правде и праведности новостворене „ослобођене домовине” и као начин којим је могуће дискредитовати династију Карађорђевић, првенствено сараднике регента Александра и тадашњи политички врх, а тиме и самог регента. Спорови су вођени и око саме организације „Уједињење или смрт!” и постојале су тенденције да се Апис прикаже као заговорник федерализма и југословенства.

У циљу сагледавања начина и порука којима су штампани медији информисали јавност о обнови процеса и контекста у који је од стране штампаних медија постављена, анализирани су дневни листови који су 1953. године излазили у Југославији. У корпус су ушли: *Политика*, *Борба*, *Ослобођење* и *Дневник*. Због природе теме, анализиран је једини број листа ЈНА *Народна Армија* (који је излазио недељно) у коме се помиње Обнова солунског процеса – број 725 од 11.06.1953.

Анализирани су бројеви који су штампани у периоду од априла до августа 1953. јер је прегледом издања од читаве године утврђено да се Солунски процес, његова обнова и актери ових догађаја у штампи налазе једино у издањима штампаним током овог периода. Предмет детаљније анализе били су само они бројеви у којима се ови догађаји и актери на ма који начин помињу. На основу тога анализирано је 15 бројева листа *Борба*, 18 бројева *Политике*, 16 бројева *Дневника*, 16 бројева *Ослобођења*. У њима је

пронађено укупно 65 текстова који се односе на процес и обнову, односно овој теми је посвећен по један текст у одређеном издању. Упоредним приказом настојао сам да укажем на најзначајније разлике између листова у начину на који су третирали ову тему.

Изузетно је важно нагласити да ни у једном тексту нису изнета различита мишљења о теми и да је обнова и њен претпостављени а и реализовани резултат – рехабилитација оптужених, увек представљена као позитиван чин, њихова кривица минимализована а читав процес дискредитован. И јавни тужилац и одбрана оптужених су заступали исту страну и нити је на суђењу, нити је у штампи било изнето супротно мишљење (изузев оног које је у погледу деловања *Црне руке* изнео Владимир Дедијер у свом чланку објављеном у Новој мисли, прештампаној у *Борби* и Дедијеровом «приговору» *Политици* о ком је више речено даље у овом раду.)

Писање медија се може грубо поделити у три фазе: најавна покретање обнове процеса и покретање обнове, само суђење и одјеци и реакције на пресуду по завршетку ревизије процеса. Осим тога, текстови се разликују и по томе да ли је у фокус стављен сам процес или друштвене и политичке прилике које се са њим доводе у везу – као што је на пример, мајски преврат; текстови који се односе на оригинални Солунски процес и суђење, а који су највише објављивани у периоду који претходи обнови, са циљем упознавања јавности са разлозима иницирања обнове; текстови који се посебно односе на актере тих догађаја, а који се најчешће постављају у негативни контекст. Наиме, образлагање обнове и унапред одређена пресуда у корист оптужених и на суђењу, а и у медијима, базира се на три стуба: први је да атентата није ни било, други је да су сведоци у процесу лажно сведочили на шта су били приморани различитим техникама и трећи, који провејава кроз читаву обнову и који се намеће као закључак, да је процес припремљен од стране регента Александра и сарадника у циљу разрачунавања са политичким неистомишљеницима.

Садржај текстова чине или извештаји са суђења у којима се преносе искази сведока, тужиоца и одбране, или се наводи садржај исказа са оригиналног процеса у Солуну. У обнови су овом придодати и садржаји преписки између Пашића, Живковића, ре-

гента Александра, Аписова писма. Извештаје са суђења прате и коментари новинара, који никада нису потписани нити се наводе извори информација. Само у неколико текстова се као аутор односно извор наводи агенција Тањуг. Период пред почетак саме обнове карактеришу текстови различитих аутора, неретко непотписани, у којима се расветљавају историјске околности или се приказују актери ових историјских догађаја који се индиректно доводе у везу са ревизијом Солунског процеса.

Чланци често садрже фотографије, цртеже и карикатуре. На фотографијама су или оптужени – фотографије са оригиналног процеса, затим фотографије оптужених, посебно Аписа, увек у официјерској свечаној униформи; у текстовима су и фотографије суднице у актуелној обнови. У неколико текстова, објављене су карикатуре, од којих је једна посебно упечатљива јер обнову одређује као „суд историје” за регента Александра и његове министре. Сам регент, осим на овој карикатури, нигде није приказан.

Поменуо сам друштвени и политички контекст у који је процес доведен, а ово је посебно видљиво када су у питању актери оригиналног процеса и његове ревизије. Они су са једне стране представници „ослобођене отаџбине” – јавни тужилац, министар Ранковић, чланови судског већа, адвокати одбране и сл., затим сведоци у оригиналном процесу, који у моменту обнове нису живи, сведоци у оригиналном процесу који опет сведоче (Темелко Вељановић, Недељко Константиновић, Драгољуб Димитријевић и други), оптужени у процесу, од којих је жив једино Радоје Лазивић и трећа група актера, они који не учествују активно ни у процесу ни у обнови (у смислу суђења) а који се одређују као његови креатори - Петар Живковић, Никола Пашић и регент Александар Карађорђевић. Неколико текстова се чак бавило искључиво приказом актера и њиховим дискредитовањем: текстови посвећени карактеру Петра Живковића, текстови о сведоцима у процесу и сл.

Борба¹

Анализирано је 15 бројева *Борбе*, штампаних у периоду од априла до јула 1953. Током априла и маја објављен је само по један текст који се тиче ревизије процеса, док је у јуну, док је суђење трајало у сваком броју био по један текст, који је заправо био извештај са претходног дана у судници.

Текстови у којима је тема захтев за покретање ревизије и образложење захтева имају најаве на насловној страни, док они који су објављивани током суђења овакву најаву немају. Само покретње обнове је представљено значајнијим од њеног тока и резултата - пресуде. Најчешћи актери, као и у текстовима других листова јесу тужилац, сведоци у процесу, оптужени и политички врх из 1917. и регент Александар. Регент је приказан као један од организатора процеса и негативно окарактерисан чак и као „сатанска фигура” (*Борба*, бр.151/ 13.06.1953., стр.4).²

На дан почетка процеса, 2. јуна, 1953. у *Борби* је штампана вест о одбрани доктората Милана Ж. Живановића, нећака Драгутине Димитријевића, која је изазвала бурне реакције јер се тиче управо обнове. Занимљиво је да се ово доводи у везу са ревизијом у смислу да ће бити омогућено утврђивање и „научне” и „правне истине”. Иста вест је пренета и у *Политици*, али јој је посвећен знатно мањи простор, док је у *Борби* текст пропраћен фотографијом са одбране и заузима доњи леви угао стране. Обнова је представљена као праведан чин који је „био могућ једино у новој, ослобођеној домовини” и који ће рехабилитовати „невино осуђене официре” (*Борба*, бр.142/ 02.06.1953.стр.2.)

У *Борби* је, у 15 анализираних текстова (просечно један по броју, а број у просеку има 23 текста), акценат стављен на Солунски процес и доказе који су изношени и током обнове, а мање на пропратну анализу и коментаре околности или актера.

¹ *Борбу* је 1922. године покренула Комунистичка партија Југославије и излазила је у Загребу до 1929. када је забрањена увођењем Шестојануарске диктатуре. После ослобођења 1944 *Борба* поново излази у Београду, а од 1948.и у Загребу, као орган КПЈ.Током 1953.лист излази сваког дана осим петка, као „Орган Савеза комуниста Југославије” под геслом „пролетери свих земаља уједините се”. Цена примерка *Борбе* је 10 динара. Директор *Борбе* је Вељко Влаховић а главни уредник Душан Благојевић, на челу уредничког колегијума.

² Наслов овог текста је „Данас се завршава обновљено суђење Аписа и другова”.

Информације су углавном пренете са суђења и из документа, односно о догађајима говоре највише сведоци, јавни тужилац и одбрана.

*Политика*³

Политика прати Солунски процес од подношења званичног захтева за ревизију и своје наводе базира на судским и вансудским документима, али се инсистира на улози сведока, односно значају њиховог лажног сведочења. У *Политици* је 19. априла, 1953. објављен чланак „Пред евентуалном обновом Солунског процеса” у ком се описију догађаји и околности које су претходиле подношењу предлога. Наводи се да је „друг Ранковић” добио писмо оптуженог мајора Вуловића у коме говори о својој невиности, које га је заинтересовало. *Политика* такође наводи да су сведоци Константиновић и Вељановић признали своја лажна сведочења, што је такође део разлога за подношење предлога за ревизију. Они су ово признање дали током истраге, која је почела у јануару 1953, а која уопште није пропраћена у штампи односно није била јавна. Њихова лажна сведочења се у *Политици* доводе у директну везу са исценираношћу читавог процеса, за шта је разлог било политичко разрачунавање регента Александра и Николе Пашића са политичким неистомишњеницима (*Политика* бр.14486/19.април, 1953. стр.5).

У поводу ревизије објављен је и фрагмент из књиге (чији се назив не наводи) официра Бруна Брема у којој су описани последњи Аписови тренуци и стрељање (што је и наслов новинског чланка). У чланку се наводи да су многе ствари у књизи идеализоване и непоуздане и да је Брем „непријатељски официр који је учествовао у првом светском рату”, али да су му били доступни подаци и сазнања која многим нису. Није дат критички осврт на

³ *Политика* излази од 25.јануара, 1904. године у Београду. „Први број „Политике” штампан је у тиражу од 6000 примерака, записан у историји новинарства као првенац најстаријег листа на Балкану” Оснивач Политике је Владислав Рибникар, резервни капетан, погинуо 01. септембра, 1914. године. Директор политике 1953. године је његов унук Владислав Сл. Рибникар, син др Слободана Рибникара. Лист 1953. године излази свакодневно осим уторком. Цена примерка је 10 динара, а цена месечне претплате 250 динара.

изнесене податке и романсирани приказ Аписовог тестаментa и последњих тренутака живота, у којима он говори стрељачком вођу „Учините крај браћо, учините крај...”. Осим тога у фрагменту књиге наведен је Аписов тестамент и писмо, у ком он говори о својој невиности :” Осуђен од оба суда и лишен милости круне, ја умирем невин” (*Политика*, бр.14521/ 1.јун 1953. стр.4).

Политика већи акценат ставља на вансудске околности и на учеснике догађаја, првенствено сведоке а затим и на оне који су процес организовали. Тако је један цео текст, штампан на читавој страници посвећен Петру Живковићу, а наслов је „Интригант – диктатор Петар Живковић”. Он се описује речима: „безвредан створ”, „препредењак”, „рођени сплеткар” чија дела тек сада излазе на видело „...И не само то, него сви злочини које је наређивао његов заштитник Александар”. Овај текст је објављен 15.маја на страни 4 листа *Политика* и само се у једној реченици наговештава да ће о Живковићевим делима бити речи током најављене обнове процеса (која тада још није почела). Аутор овог текста је Сениша Пауновић, који је потписао још неколико чланака објављених у *Политици* у периоду пре почетка обнове. 10. маја објављен је његов текст који се такође доводи у везу са обновом, а тема је заправо мајски преврат у поводу 50 годишњице овог догађаја. У овом тексту Драгутин Димитријевић описан је као један од официра који су учествовали у „убиству омрзнутог краља”, „ноћи која је била значајна не само за Србију већ и за читав југословенски народ”. Апис је описан као „млад, снажан, црномањаст официр, озбиљна и замишљена изгледа, кога другови из милоште зову Апис”.

Политика је још током трајања процеса објавила став о њему, као и већина других анализираних листова. Тако је наведено да је: „...већ до сада установљено на претресу да организација „Уједињење или смрт!” није делала у смислу како су то представљали Александар, Пашић, Пера Живковић и људи око њих. Чињеница је да је по среди био обрачун с једном групом истакнутих људи који би можда сутра, по завршетку рата, били једна незгода за самодржавничке, апсолутистичке планове регента Александра и диктатора Петра Живковића. Заједно с Николом Пашићем чија им је концепција његове великосрпске политике конвенирала. Ни концепција Аписове и његових другова политике није

била таква да би се могло о њој говорити као о политици једне организације која би радила на увођењу демократских промена у Србији, јер чињеница је да и поред постојања радничког покрета у Србији Апис и његови другови нису сарађивали с тим покретом као ни са другим демократским групама. ... Александар и његови људи су се плашили да једног дана Апис може поновити Хиљаду девет сто трећу. Тај страх довео је до монтирања тобожњег атентата, који је послужио као повод за отварање фамозног Солунског процеса и скидање глава тројници од оптужених. ... Готово сви сведоци на овом претресу заиста су категорички потврдили да Апис и људи око њега, они који су га волели ценили и сарађивали с њим нису имали никаквих превратничких идеја, да су то били људи који су имали извесна своја гледања и на морал и на политику више засновану на раду око ослобођења крајева с претежно српским живљем испод непријатељског јарма. Неке шире југословенске концепције није било код ових људи, бар се то у оно време није испољавало што навраћа на то да се створи закључак да се радило само на једном уском фронту једино српских националних интереса. ... Неоспорно је дакле да су за она времена Апис и његови једномишљеници били далеко од људи какви су били Александар, Петар Живковић, Никола Пашић и клика око њих, да су они и у оним уским концепцијама своје политике имали заслуга које им се не могу оспорити, али неоспорно је и то да је идеја ослобођења свих југословенских народа испод ма чије тираније у њиховим главама била магловита.” (*Политика*, бр. 14528/ 10. јун, 1953. стр. 4).

Значајна је разлика са којом се приступа преношењу исказа сведока који су признавали своје лажно сведочење и потврђивали претпоставке тужиоца и одбране о невиности „Аписа и другова” и оних сведока који се ничега нису сећали или чији искази нису много одступали од оних датих на оригиналном процесу.

Првенствено је разлика у томе што је првима (Темелку Вељановићу и Ђорђу Константиновићу) посвећено знатно више текстова и простора и у начину на који су представљени. Сведоци Василије Трбић и Драгиша Стојадиновић наводи се „да се наводно ничега не сећају” и увек испред њиховог имена стоји „сведок” и они се или спомињу у исказима других и осталим доказима или им је посвећено неколико реченица текста. Та разлика у заступ-

њености се може објаснити и тиме да им и на суђењу није дато више времена и простора. Осим тога, Трбић и Стојадиновић су приказани у изразито негативном контексту, посебно у *Политици* 10. јуна 1953, када су њихови ликови приказани у тексту на читавој страници, који је праћен карикатурама сведока. У овом тексту тема није суђење нити конкретни докази у ревизији, већ се приказује својеврсна биографија сведока „тих врлих националних бораца” које је „публика на суђењу са гнушањем слушала” (*Политика*, бр. 14528/ 10. 06. 1953. стр.5). Они су приказани у веома негативном светлу, не само због учешћа у оригиналном процесу већ због одсуства сарадње са судом током ревизије.

13. јуна 1953, пре доношења пресуде, наслов чланка у *Политици* је „јавни тужилац и одбрана доказали да су оптужени невино осуђени” (*Политика*, бр. 14531/ 13. јун, 1953. стр.4) из овога је видљиво да се резултат суђења прејудуцира и с друге стране из наслова је евидентан парадокс да су тужилац и одбрана на истој страни, а да друге нема.

И у *Политици* се у целости доносе завршне речи тужиоца и одбране као и Радоја Лазића из које се издваја да се посебно „осврнуо на владавину Александра Карађорђевића пуну дворских улицица, пљачкаша, владавину незаситости и диктатуре” (*Политика*, бр.14532/ 14. јун, 1953. стр.5).

Присуство удовица и родбине осуђених и стрељаних официра у Солуну посебно је истакнуто у тексту који се осврће на донету пресуду, од 17. јуна, 1953, где се наводи да су „жене оптужених изразиле захвалност што је раскринкан јединствени судски криминал” (*Политика*, бр.14534/ 17. јун, 1953. стр.3).

У *Политици* је од почетка читљив снажан концензус (у јавности) и слагање око тога какав је био Солунски процес и ко је за њега одговоран.

По завршетку ревизије, током јула и августа, фокус је са доказа и сведочења премештен на организацију „Уједињење или смрт!”, њену природу, деловање, политичке и револуционарне тенденције. У чланцима објављеним у *Политици* око овога се водила расправа између Првослава Васиљевића и с друге стране Владимира Дедијера и Бранка Павићевића, у коју се укључио и уреднички колегијум *Политике*. Наиме, текстови Првослава Ва-

сиљевића поводом ревизије процеса који се тичу деловања организације и политичке позадине солунског процеса, објављени су у *Политици* 5. и 17. јула 1953. У првом тексту (који је део одбране изнете током обновљеног процеса) Васиљевић се бави деловањем организације „Уједињење или смрт!”. Васиљевић у тексту говори о функционисању *Црне руке* и њеним тенденцијама ка уједињењу и наводи да је најзначајнија и најсамосталнија личност у организацији био Апис, који је „све више увиђао да уједињење не може да се спроведе кроз оквире велике Србије, па се све више приближавао Југославији, као оквиру уједињења” (*Политика*, бр. 14550/ 5. јул, 1953. стр.4). У том погледу, наводи даље Васиљевић се Аписово схватање уједињења знатно разликовало од Пашићевог и схватања регента Александра. Васиљевић се даље ипак ограђује од дефинитивног тумачења Аписове политичке концепције али сматра да је свакако историјски нетачно изједначити их са „схватањима великосрпске буржоазије чији су хегемонисти Александар и Пашић”, те да је Драгутин Димитријевић „еволуирао” у својим концепцијама уједињења, али да се не може са сигурношћу тврдити „за какву концепцију Југославије се залагао”.

У другом чланку, од 17. јула Васиљевић се бави уже политичким приликама које су претходиле солунском процесу, првенствено сукобом и односима између Пашића и Миловановића са једне и односом Пашића и Аписа са друге стране, те сукоба који је постојао између краља, радикалске владе и официра. Васиљевић такође наводи писмо Пашића по завршетку процеса, где Пашић признаје да су официри у Солуну стрељани због Сарајевског атентата чиме се читав процес повезује са склапањем сепаратног мира и испуњавањем обавеза из Аустријског ултиматума 1914. Процес је, закључује он, био ствар унутрашње - политичких односа.

Ови текстови су, између осталог, били повод за приговор Дедијера и Павићевића на писање *Политике* током ревизије процеса. Делови приговора су, уз одговор уредничког колегијума *Политике*, објављени 22. августа на страни 3. У приговору Дедијер и Павићевић замерају *Политици* једнострано информисање јавности: „Да би се развијала борба мишљења код нас основно је правило да се чује и једна и друга страна, како би јавност могла да заузима одговарајуће ставове” (*Политика*, бр.14595/ 27. август,

1953.стр.3). Аутори приговора замерају уредништву да се једна страна (Првослав Васиљевић) чула четири пута, док супротни ставови, који се односе првенствено на природу деловања организације *Црна рука* тенденциозно нису објављивани. Дедијер и Павићевић су рад под насловом „Докази у прилог једној тези” објавили у часопису *Нова мисао*, и како Дедијер наводи у тексту од 27. августа *Борба* је делове овог рада прештампала, што *Политика* „као јавна трибина” није учинила и то само потврђује пристрасност *Политике*. Уреднички колегијум *Политике* на ове приговоре одговара тако што наводи да „се редакција није упуштала у оцењивање ставова (Првослава Васиљевића прим. аутора) и сматра и овог пута да ће историја казати своју реч и дати коначан суд о ставовима и једне и друге стране”. Исто тако уредништво наводи да су текстови Васиљевића објављени у јулу да би се „приказала теза одбране пошто је за време процеса, због много материјала она изнета у веома скраћеном облику”. Надаље Дедијер заправо критикује тезу Васиљевића и Живановића да је *Црна рука* „прогресивно – национална организација”, што је супротно његовом мишљењу да се ради о једној „реакционарној шовинистичко – милитантној организацији. 27. августа он наводи да се „за време трајања ревизије солунског процеса појављују у нашој штампи, на основу тенденциозних и ненаучних поставци у тези Милана Живановића низ чланака у којима се велича улога *Црне руке* и у којима је Апис представљен као протагониста федерализма и демократије у Југославији”. Дедијер критикује овакве ставове и писање *Политике* као „историјске нетачности иза којих се крију остаци шовинизма у главама неких комуниста” и сматра да *Политика* одговара на његове критике јер им је „нечиста комунистичка савест” (*Политика*, бр. 14595/ 27. август, 1953.).

29. августа *Политика* објављује и исправку Првослава Васиљевића, односно његов одговор на Дедијерове приговоре. Он ту побија наводе Владимира Дедијера и каже да је његов став о томе „да је веома опасно организацију „Уједињење или смрт!” називати милитантно – фашистичком кликом” био упућен људима који су за време трајања процеса пред Врховним судом Србије и после њега, настojали да одбране Солунски процес.

*Дневник–Новосадско издање*⁴

У *Дневнику* је током 1953, односно периоду од априла до јула те године, објављено 16 текстова који су се односили на Солунски процес. Број текстова је приближно уједначен са другим штампаним медијима, међутим *Дневник* се издваја по већем броју текстова пре ревизије процеса – у периоду подношења предлога. У данима између 19. априла и 29 маја, објављено је чак 7 текстова (у другим листовима је просек за период пре ревизије 3 текста). Занимљиво је и да је у сваки текст о овој теми имао најаву на насловној страни, док су неке најаве заузимале чак и половину насловне стране. На основу овога очит је значај који је лист придавао ревизији процеса.

У овом листу је већи акценат стављен на деловање организације „Уједињење или смрт!”, паралелно са оним на чему се иначе инсистирало – непостојање атентата, лажна сведочења и исценираност процеса. У *Дневнику* је неколико пута поновљена чињеница да „Уједињење или смрт!” није деловала на територији Србије, већ изван ње и да су самим тим неосноване оптужбе за револуционарне и превратничке планове. Особеност новосадског листа је и у фељтону који је објављиван током априла, а који су заправо чинили одломци из мемоарске књиге Светозара Прибићевића „Диктатура краља Александра”. Иако су чланци најављени као одломци књиге, они су објављивани на страни 2, заједно са другим вестима и актуелностима, односно, представљани као поуздане новинарске информације од великог значаја (сегменти су штампани у *Дневнику* 21., 23., 24, и 16. априла, 1953.).

Издваја се и текст посвећен мајском преврату у коме се указује на Аписову улогу у овом догађају, којим је „смењен један диктатор и доведен нови” (*Дневник*, бр. 2658/ 29.мај, 1953. стр 3.). У неколико наврата у писању *Дневника* се подвлачи да је Апис

⁴ *Дневник* је дневни лист на српском језику који се штампа у Новом Саду. Основан је за време окупације Војводине 1942. и тада је излазио под називом Слободна Војводина. Први уредник је био народни херој Светозар Марковић Тоza. Од 1953. до данас лист излази по имену *Дневник*, најпре као гласило Социјалистичког савеза радног народа Војводине, а потом као лист чији је оснивач скупштина Аутономне Покрајине Војводине. 1953. године излази сваког дана осим среде. Главни и одговорни уредник није наведен.

довео на престо и у сваком смислу задужио династију Карађорђевић, а затим страдао од руке свог дужника, регента Александра.

Занимљиво је да је при најави покретања захтева за ревизије процеса једини пренео реакције „јавности”, конкретно то да је савез правника Беле цркве поздравио покретање ревизије и упутио посебну похвалу министру Ранковићу.

Текстови који су пратили суђење – ревизију процеса углавном су препричавање и преношење исказа и доказа датих на суду. Изкази сведока, стенограмски записи и белешке преношени су већином дословно, цитатима или препричавањем. Оно што јесу коментари новинара заправо је дато у насловима и поднасловима чланака („Сведоци оптужују организаторе солунског процеса”, „Систематским психичким и физичким изнуривањем суд настојао да дође до признања оптужених”, „Документ који оптужује”). У тексту који је претходио доношењу пресуде, доноси завршну реч тужиоца и адвоката одбране али и завршну реч Радоја Лазића: „...Кад наш народ после овог процеса буде дознао целу истину он ће по својој урођеној (подвукао М.В) правичности и осећајној души осудити зликовце...” (*Дневник*, бр. 2672/ 14.јун, 1953. стр. 4).

Пресуда је пропраћена „белешком” где се наводи да „данас у слободној Југославији, далеко од сваке пристрасности, ослобођен свих предрасуда, врховни суд је донео своју последњу реч” (*Дневник*, бр. 2675/ 18.јун 1953. стр.4).

Као што је речено у *Дневнику* је акценат на деловању организације *Црна рука* и на улогу Александра и Пашића (у вези са њиховим политичким и финансијским циљевима и односима са савезницима) при чему се ово документује пренетим исказима сведока и доказима, али и неким специфичним текстовима и изворима, за које се аутентичност и веродостојност не доводи у питање.

Ослобођење⁵

Ослобођење је посветило значајан простор обнови солунског процеса – 19 чланака у периоду од априла до јула 1953. По једном броју *Ослобођења* објављивано је у просеку 20 текстова. Током самог суђења текстови се не разликују много од оних објављених у осталој дневној штампи, али и у *Ослобођење* има специфичности у погледу приступа, селекције и акцентовања информација или аспеката догађаја. Тако је на пример више пажње усмерено на Аписа као личност и појединца него на историјски контекст и фактографију – која је била уобичајена у штампи током подношења иницијативе за ревизију (у смислу да се јавност информише о догађајима који су збили у Солуну 1917). Тиме се од почетка скреће пажња на Аписа као персонализовану жртву и главног актера догађаја. У мају 1953, пре него што је ревизија отпочела, објављено је 5 чланака о солунском процесу (у ширем смислу) од којих се чак 3 односе искључиво на Драгутина Димитријевића – Аписа. *Ослобођење* не наводи званичне податке тужилаштва из захтева за покретање ревизије⁶ (који су били пренети на пример у *Дневнику*, *Политици* и *Борби*) већ процес приказује преко сведочења савременика о личности Аписа и забелешки које се не односе директно на процес већ говоре о тадашњим приликама и улози пуковника Димитријевића у њима (интервју са Аписовим куриром др Душаном Маринковићем; фрагмент из књиге Бруна Брема „Апис и Фердинанд есте”; писмо мајора Александра Благојевића, *црнорукца* доктору Војиславу Богићевићу из 1938). Занимљиво је настојање и иницијатива новинара *Ослобођења* да дође до алтернативних извора информација, тиме што је контактирао Душана Маринковића. Овим до изражаја долази и настојање листа да процес прикаже и изван званично доступних чињеница и да акценат стави на тадашње прилике и актере.

⁵ 30. августа 1943. године је у Доњој Трнови код Бијељине штампан први број *Ослобођења*. Током 1953. Лист излази на оба писма равноправно као орган социјалистичког савеза радног народа БиХ под геслом „смрт фашизму – слобода народу!”. Излази сваког дана сем четвртка. Главни и одговорни уредник је Милорад Гајић. Цена примерка је 10 динара, а цена мјесечне претплате 250 динара.

⁶ То чини само у броју од 13. маја, 1953. бр. 2060. у тексту „Обнавља се Солунски процес” на страни 2.

Процес се, као и ревизија, од почетка вредносно одређује и наглашава се улога регента Александра у њему (више него што је случај у другим листовима). Тако је у *Ослобођењу*, као на пример и у *Политици* када је у питању организација процеса највише пажње усмерено на Петра Живковића, Љубомира Јовановића, Николу Пашића. Процес у Солуну се одређује као „судски злочин Александра Карађорђевића” на самом почетку и крају ревизије – оваква формулација се наводи у наслову текстова од 3. и 17. јуна 1953.)

Као најбољи доказ да је добро контролисана штампа још пре обнове процеса јасно најавила једину могућу пресуду на поновљеном процесу послужиле два текста из сарајевског *Ослобођења*. У првом тексту, односно интервјуу са јединим преживелим осуђеником са процеса Радојем Лазићем, од 17. маја 1953. под насловом „Крвави обрачун Карађорђевића” новинар Душан Уремовић на почетку каже: „Тако се ближи крају једна велика историјска мистификација, крвави обрачун династије Карађорђевића с мајским завереницима...”. Помоћу истине и објективног расуђивања народни суд ће разоткрити улоге свих оних који су стајали иза организације процеса, судије, регента, Живковића и остале камариле. „Пуковник Лазић за кога новинар напомиње да је изузетно интелигентан и да не жели пре почетка обнове процеса да открива читаву аферу о регенту Александру рекао је: „Александар је био типичан парвени. Тај човек је увек патио од комплекса да му се клањају, да га недовољно поштују. Око себе је окупио камарилу дворских интриганата и дошаптача од којих је њему најблискији, на Ти, био Петар Живковић.

Још као регент Александар је био мрачна личност. Био је то велики лопов умешан у многобројне финансијске афере и малверзације. Сујетан, какав је био, Александар није могао мирно да спава због велике популарности пуковника Аписа. Због тога је са својим миљеником Петром Живковићем ковао планове да смакне Аписа. Читаво суђење протекло је у духу једне насилно конструисане оптужбе толико невешто припремљене да је суђење више подсећало на позориште, него на суд.” (*Ослобођење*, бр. 2060/ 13. мај, 1953. стр. 2). Говорећи о сведоцима на процесу Лазић се посебно сећа једног коме је излетела следећа изјава: „Кад сам био код госин Љубе...” мислећи на Љубу Јовановића, министра унутраш-

њих послова, после чега је председник суда одма реаговао и прекинуо његово излагање. На крају интервјуа Лазић прича како се Александар бојао њихове освете, да су осуђене годинама пратили полицијски агенти; касније је „тај тиранин” признао да је цео процес био потребан да се Апису скине глава а цела судска монтажа и увлачење Аписових другова у то било је потребно само да би се створио „велики процес”. Лазић је тврдио да су сви осуђени недужни изузев „...онај Љуба Вуловић је можда нешто и вршљао а за остале знам да нису криви. Тако је онда морало бити.” (*Ослобођење*, бр.2060/ 13. мај, 1953. стр.2). Два дана пре почетка ревизије *Ослобођење* је објавило чланак под називом „Какви су то „виши” циљеви којима је Пашић правдао убиство Аписа?” Новинар Јоцо Марјановић пореди Солунски процес са Драјфусовом афером и наводи да је Александрово и Пашићево судство „инсценирало” Солунски процес да би осудило људе за које се знало да су недужни. „Српска влада, спремна да прихвати сепаратни мир, пристала је да осуди непосредне учеснике у Сарајевском атентату, али је инсистирала да се они прогласе за организаторе побуне у српској војсци, као и атентата на регента. Поред тога, Александар и Пашићеви радикали искористили су ову погодну прилику да униште једну изузетну личност, пуковника Аписа, и зато да би дескредитовали политичку опозицију која је с њим и његовим друговима била у блиским везама. Извршивши на тако монструозан начин убиство, и отеравши у затвор неке од најталентованијих српских официра и ватрених родољуба, великосрпска клика на челу са регентом Александром потврдила је крајем Првог светског рата да су јој увек били пречи њени него народни интереси. Страхујући од губитка својих позиција уочи стварања Југославије, регент и његова камарила одрекли су се својих идеала и организовали су једно монструозно суђење које се завршило срамним погубљењима. Тако су победници на Солунском фронту ушли у ослобођену Србију крвавих руку.” (*Ослобођење*, бр. 2073/ 31.мај, 1953.)

У текстовима из јуна, у којима се преносе догађаји са обновљеног суђења, акценат је као што је и очекивано, стављен на сведочења и читање докумената са оригиналног процеса и током овог периода објављено је неколико нетачних информација. Неке од њих су техничке грешке док се неке односе на податке који се

тичу процеса у Солуну директно и његове актере – мењајући чињенице са суђења и ревизије. Наведен је податак да Радоје Лазић има 85 година иако је имао 77. Осим тога пренета је нетачна тврдња заменика јавног тужиоца Мирковића о томе да је „Уједињење или смрт!” настојала да развија револуционарни дух и у Словенији, а из докумената организације је видљиво да ово није тачно.⁷ Ипак, најозбиљнија грешка јесте навод *Ослобођења* о томе да је „др Николај Велимировић лажно сведочио на процесу” (како гласи поднаслов у чланку објављеном 06. јуна 1953.) иако он то није учинио.

И у *Ослобођењу* је очита разлика у навођењу исказа сведока који су признавали своја лажна сведочења и улогу у оригиналном процесу и оних који то нису чинили. Тако се Василије Трбић и Драгиша Стојадиновић спомињу у једном чланку и не наводе се њихови искази, већ само оцена да нису хтели да признају чињенице које говоре о њиховом саучесништву у припремању солунског процеса.

Као што је наведено велика пажња је усмерена на лик Аписа са једне и регента Александра и династију Карађорђевић са друге стране. Апис се кроз речи сведока али и писање *Ослобођења* представља као велики патриота и романтични национални херој (на фотографијама је увек у свечаној униформи) који се чак „бринуо за босанске добровољце, водио рачуна о њиховом здрављу и потребама”. Александар Карађорђевић је приказан као директни организатор и готово једини одговоран за Солунски процес, и он је, као посредно и династија, приказан у негативном светлу. 10. маја је на пример објављен текст, на целој страни, под насловом „Солун и кнез Павле” (*Ослобођење*, бр.2057/ 10.мај, 1953.стр.4) из књиге Богдана Кризмана „Хитлеров потхват 25, против Југославије” који се не односи на Солунски процес већ се тиче преговора који су предходили потписивању Тројног пакта 1941.

⁷ Податак да организација није деловала на територији Словеније изнео је и Првослав Васиљевић у тексту „Организација „Уједињење или Смрт!”” у Политици 5.јула, 1953. Овај текст је део одбране изнете пред врховним судом Србије током ревизије и у њему се каже да организација упоришта имала „у свим деловима Југославије осим у Словенији”.

На значај ревизије и подршку коју јавност пружа оптуженима указује и текст од 13. јуна у којем се преноси завршна реч тужиоца и одбране а који прати наслов, уједно и коментар да је „Доказано да су у Солуну убијени невини људи” и да је „публика са одобравањем поздравила предлог тужиоца да Апис буде ослобођен” (*Ослобођење*, бр. 2086/ 13.јун, 1953. стр.6). Дан касније, 14. јуна, пренета је завршна реч Радоја Лазића и у *Ослобођењу* се (као и у на пример *Политици*) инсистира на емотивним и пренаглашеним изјавама Лазића, који се приказује као немоћни, недужни старац. У овом тексту се посебан акценат ставља на мишљење Лазића о карактерима организатора и оптужених у процесу „Све што могу да кажем већ је добро познато: незаконитост, корупција, спољни притисци на часне, карактерне људе и испливање на површину лакеја и удворица, дворске интриге и преваре”. Он даље тврди да је лондонски Тајмс после Александрове смрти написао да је умро један од најбогатијих владара у Европи, пошто је за њим у енглеским банкама остало 6 милиона фунти (око 2 милијарде 200 милиона динара) које је краљ „уштедео” током 20 година своје владавине. И за Петром Живковићем је по Лазићу остала лепа уштеђевина и кућа у најлепшем крају Београда, док Апис није могао да уштеди ни динара.” (*Ослобођење*, бр. 2087/ 14. јун, 1953. стр.2).

Занимљиво је и писање *Ослобођења* по завршетку ревизије о Сарајевском атентату. Поводом 39 година од атентата два пута је писано о овом догађају; први пут 20. јуна када је у тексту доктора Војислава Богићевића „Још неколико података о Сарајевском атентату” (*Ослобођење*, бр. 2092/ 20. јуна, 1953. стр.4) наведено писмо Александра Благојевића у ком се истиче да је Апис преко Малобабића организовао атентат а Солунски процес се квалификује као „по злу чувена солунска афера”, а нарочито је упечатљив крај писма по ком „србијански неваљалци и моралне пропалице приредише Солунски процес а аутријске баљалучки. И једни и други идејно кооперарирају на срам и поругу српства и југословенства; њихови трагови и морална пустош коју произведоше још се и данас осећа и још ни данас није у моћи да здрав и исправан елеменат уколико га и има данашње друштво избије на

површину и дође до свог изражаја.⁸” Међутим у три чланка штампана 28. јуна 1953, када осврт на атентат дају партијски функционер Дане Олбина, савременик, младобосанац Боривоје Јевтић и историчар др Војислав Богићевић, Апис, нити ма каква веза њега и *Црне руке* са атентатом, се не помиње.

Народна армија

У званичном листу војске 11. јуна, 1953., током завршнице ревизије, објављен је чланак под насловом „Солунски процес није био обичан злочин” доктора Милана Бартоша (*Народна армија*, 11. јун, 1953. стр.3). Како се текст простире на две стране, овај наслов је јасно истакнут на обе и веома је упечатљив. Чланак је најављен на насловној страни као друга, по значају, вест у том броју. У тексту заправо Бартош износи своје лично виђење солунског процеса и његовог политичког и друштвеног контекста и позадине. Ово је пренето у форми онога што би се данас називало *експертским* мишљењем. У складу са врстом гласила, Бартош посебан акценат ставља на положај и улогу војске у краљевини Србији (и Југославији) у току периода владавине династије Карађорђевић.

Као што је речено, у тексту се Бартош не бави директно нити процесом нити ревизијом већ га доводи у везу са односом војске и монархије и политичком улогом војске у припреми ослобођења. Солунски процес се приказује као само један од иструмената којим је Александар Карађорђевић настојао да се разрачуна са „ослободилачким” и „народним” делом војске да би учврстио свој „ненародни режим”. Процес се приказује као прекретница у деловању војске од периода када је „војска постала моћни фактор по политички живот иако не увек у складу са демократским начелима, али углавном на линији правилног постављања националних интереса.” док је после процеса у Солуну била „инструмент за спровођење великосрпске хегемоније и ослонац монархије” и да „без те друге војне групе двор не би био апсолутни господар буржоаског владања у новоствореној Југославији”. Бартош улогу процеса у односу војске и двора описује следећим речима:

⁸ Ово писмо је писано 1938. године.

„Солунски процес је био прва чврста веза те новостворене клике, која је на жалост била ослонац свих недемократских режима од солунског процеса до 1941. године. Зато када се данас врши обнова солунског процеса званично се утврђује истина и скида маска са једног злочина који је био покривен судском пресудом и који је полазна тачка за спречавање нормалног развоја чак и буржоаске демократије у старој Југославији.

Бартошев чланак у листу *Народна армија* посебно је значајан и упечатљив јер пружа резиме и сажетак политичког контекста који се и у свој осталој штампи назире као позадина просеца и ревизије. У домаћој штампи је акценат стављен на преношење тока суђења, материјалних доказа и сведочења, па су текстови презасићени информацијама. Тако је политички контекст видљивији из текстова који ревизији претходе или онима у којима се износе коментари и мишљење савременика (већим делом ревизије него оригиналног процеса у Солуну). најочитија је негативна улога организатора процеса која се приписује Александру Карађорђевићу, Петру Живковићу и радикалским првацима и затим улога организације „Уједињење или смрт!“ у револуционарном и национално ослободилачком деловању и улога „Аписа и другова“ у мајском преврату. Свуда се политичка позадина и исценираност атентата истиче у први план, првенствено кроз аргументе да атентата није ни било и да организација није имала револуционарне тенденције унутар Србије.

Из писаних медија јасно видимо да је намера ревизије осуда целокупне краљевине Југославије, њеног политичког водства, судства и друштва уопште. Исто тако је јасно из штампе да улога рођака осуђеника у покретању ревизије готово да није битна; извештај утицај је свакако имао Милан Живановић (мада никако онолики колики је сам себи приписивао) и сама одбрана његове докторске дисертације дан пред почетак процеса.

Познато је да је сва штампа у то време потпуно била под надзором комунистичких власти и из њеног писања јасно закључујемо да је одлука о рехабилитацији осуђених донета пре него што је врховни суд Србије размотрио новоприкупљене доказе. Пристрасност штампе никако не обезвређује оправданост ревизије која је била утемељена на бројним чврстим доказима. Од ревизије

до данашњих дана није откривен никакав доказ да су сведоци на ревизији били под притиском или да су на било који начин подмићени да на одређени начин сведоче или да су трпели репресалије због њиховог сведочења. Ревизија је одбацила све лажне оптужбе са Солунског процеса.

Рехабилитација оптужених је, како је већ речено, у штампи од почетка приказана као резултат ревизије односно готово се и изједначавала са покретањем обнове процеса. Како није било слободне штампе, очекивано није било изнето ни различито мишљење на ову тему. У штампи је фокус стављен на доказни поступак и аргументе о исценираности процеса или на карактеризацију политичких и друштвених актера из времена процеса. Током ревизије деловање и природа организације „Уједињење или смрт!“ били су у другом плану. Показало се међутим, да је ово било веома важно питање приликом ревизије јер је требало с једне стране рехабилитовати Аписа и официре а са друге избећи рехабилитацију *Црне руке* и њеног националног, „великосрпског“ деловања. Управо због овога су значајни текстови Васиљевића објављени у *Политици*, као уосталом и докторска дисертација Живановића, али и реакција Дедијера и Павићевића. За разлику од питања обнове судског процеса око организације „Уједињење или смрт!“ у тадашњим интелектуалним и политичким круговима није било цензуса. Дедијерова реакција је значајна и због тога што је то једини пут да је у штампи покренуто питање њене објективности. Аргументи који су (могли бити) изнети у корист оригиналног Солунског процеса, а које Васиљевић спомиње у својој „исправци“ од 29. августа 1953. у *Политици*, могли су се тицати управо деловања *Црне руке*, и у штампи су вешто избегнути.

Сва дневна штампа је извештавање о процесу базирала на званичним документима и саопштењима и нема значајнијих разлика у пренетим информацијама, посебно не у вези са судским делом ревизије. Исто тако нема разлика у приступу и значају који се придаје ревизији. Субјекти су у свим чланцима исти, а ретки су покушаји да се извештавање прошири на коришћење других извора или преношење до тада непознатих података. У штампи су текстови који се тичу ревизије веома обимни, са великом количином информација и мало односно нимало простора за коментаре или анализе, и они су заправо садржани у самим записници-

ма са суђења, где су сведоци и остали актери своје закључке наводили током сведочења или изјава датих на суђењу. Проширивање извештавања у односу на званичну документацију и записнике базира се првенствено на детаљнијем приказу неких сегмената процеса: сведока, политичке позадине и сл. што је увек предмет засебних чланака. Чланци који нису базирани на извештајима о процесу најбројнији су у *Дневнику* и *Ослобођењу*. Овакви чланци су чак прикази књига или навођење писама из времена непосредно након процеса у Солуну, а нема приказа ни једног актуелног виђења (осим оних коришћених на суду). У *Политици* се истичу карикатуре и писање о сведоцима и организаторима процеса, док је једино у *Ослобођењу* приметан напор да се извори информација прошире односно да се изјаве добију непосредно од актера. Овакав покушај је на пример интервју са Лазићем, који ипак није рекао ништа ново и другачије него у другим изјавама које су пренете, али му је овим придат већи значај. Разлике у приказивању ревизије видљиве су само у томе што су неки догађаји или њихов значај детаљније приказани у „тематским” чланцима. Овакви текстови, највише у *Дневнику* и *Политици* су објављивани пре и после суђења, али не и док је судска ревизија трајала. У *Дневнику* је већа пажња усмерена на ревизију пре њеног почетка, а у *Политици* након обновљеног суђења, иако је тада у фокусу расправа Дедијера и Васиљевића. Ово је уједно и једини пример медијске јавне расправе и изношења различитих мишљења.

После ревизије дуго времена све до Титове смрти из политичких разлога било је заустављено свако преиспитивање „историјске” истине о раду организације „Уједињење или смрт” и Апису било путем штампе или објављивања докумената, књига... Циљ ревизије је био осуда претходног режима а не ослобађање осуђених кривице и баш због тога она није потпуно рехабилитовала организацију „Уједињење или смрт!”. Вероватно с правом. Једно је сигурно, бројне недоумице у вези с организацијом „Уједињење или смрт!” присутне су и данас у науци, а и у јавности.

Извори и литература:

Периодика:

Борба (Београд), април - август, 1953.
Дневник (Нови Сад), април - август, 1953.
Ослобођење (Сарајево), април - август, 1953.
Народна армија (Београд), јун, 1953.
Политика (Београд), април - август, 1953.

Монографије:

Бјелица, Слободан (2005), *Организација „Уједињење или смрт!”*, Култура полиса, број 2/3, Нови Сад,
 Живановић, Милан (1955), *Пуковник Апис – Солунски процес 1917*, Београд,
 Казимировић, Васа (1997), *Црна рука*, Крагујевац,
 Мекензи, Дејвид (2001), *Обнова Солунског процеса*, Београд,
 Мекензи, Дејвид (1998), *Солунски процес*, Београд.

Summary: Topic of this paper is media coverage of Solun's Process Revision in 1953. Analyze includes Yugoslavian press in the period from April to August in 1953 and its content about Solun's process, its revision and actors. Significance of this analyze is the use of original historical material - daily papers from 1953. Furthermore this analyze includes sources that has not been used in some previous studies, journal *Dnevnik* for example.

Examination has showed biased of press and its role in shaping of public opinion about political and social background of process in 1917 as well as its contribution in discreditation of Karadjordjevic Dynasty and politics in Monarchy of Yugoslavia. Wrioting of press is important not just because it picturing social context of process revision, but also as source about revision itself and this paper emphasis importance of press as source for historical researches.

Key words: Solun's process revision, press, Apis, *Black Hand*